

УДК 13:316.378

І.В. КУЧЕРА

ОСВІТА І НЕРІВНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

Кучера Ірина Василівна – доцент кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук

У статті проаналізовано основні підходи до проблеми рівності освітніх можливостей, висвітлено джерела освітньої нерівності, розкрито роль освіти в процесі відтворення соціальної структури суспільства.

Ключові слова: освіта, рівність освітніх можливостей, соціальний капітал, культурний капітал, соціальна мобільність, стратифікація.

В статье проанализировано основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей, освещено источники образовательного неравенства, раскрыто роль образования в процессе воспроизводства социальной структуры общества.

Ключевые слова: образование, равенство образовательных возможностей, социальный капитал, культурный капитал, социальная мобильность, стратификация.

In the article basic approaches are analysed to the problem of equality of educational possibilities, the sources of educational inequality are reflected, the role of education is exposed process of recreation of social structure of society.

Key words: education, equality of educational possibilities, social capital, cultural capital, social mobility, stratification.

© І.В. Кучера, 2013

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси соціально-економічних і духовно-культурних перетворень на межі тисячоліть значною мірою сприяють підвищенню ролі освіти як реального фактора сталого економічного й соціального розвитку країни. За прогнозами ЮНЕСКО, рівня національного благополуччя, що відповідатиме світовим стандартам, досягнуть лише ті країни, працездатне населення яких на 40-60 % складатимуть особи з вищою освітою [9, с. 4]. У соціальній філософії освіта розглядається як цілісне поняття, що, з одного боку, позначає процес і результат засвоєння особистістю конкретних змістових аспектів культури і оволодіння соціально значущим досвідом людства, а з іншого – виділяє сукупність впливів на формування особистості, що сприяє засвоєнню нею навичок поведінки в даному суспільстві та притаманних у ньому соціальних норм і правил [10, с. 21].

В якості предмета прикладної соціології освіта як соціальний інститут виступає в більш «інструментальній» формі – це спосіб досягнення цілей, капітал для інвестування в життєву кар'єру. Отримання ресурсів у сфері освіти значною мірою сприяє соціальній мобільності, відкриває подальший доступ до інших суспільних благ. Саме тому доступність освіти для всіх здібних і мотивованих вважається певною мірою засобом втілення принципу рівності можливостей. Як соціологічні (функціоналізм, відтворення культури й соціальної структури, методологічний індивідуалізм), так і економічні (теорія людського капіталу, теорія сигналів) теорії освіти визнають, що «справедливий доступ до освіти виражається у мінімізації залежності освітніх можливостей від соціального походження та максимізації залежності їх від здібностей і зусиль індивідів» [13, с. 69]. В іншому випадку освіта закріплює й поглиблює існуючу соціальну нерівність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітній нерівності як історичному та перманентному явищу в процесі відтворення соціальної структури суспільства приділяли увагу такі відомі представники соціальної теорії, як Д. Белл, Р. Будон, П. Бурдьє, М. Вебер, Е. Гідденс, Т. Парсонс, П. Сорокін.

Проблеми соціальної селекції в системі освіти, можливості трансмісії високого соціального статусу і висхідної соціальної мобільності стали предметом наукового аналізу російських учених Д.Константиновського, Ф.Шереги, В.Харчева, В.Добренькова, В.Нечаєва [5, 17]. В їхніх дослідженнях відзначається звуження як соціальної бази, так і територіального ареалу поповнення студентства: вже в середині 90-х рр. ХХ ст. у його складі зростає частка дітей з високоресурсних груп – підприємців, інтелігенції та службовців і зменшується кількість дітей працівників фізичної праці.

У вітчизняній соціологічній науці соціально-класові засади освітньої нерівності знайшли своє відображення у роботах С. Макеєва і С. Оксамитної [6, 8], основні напрями й механізми освітньої та міжпрофесійної мобільності фахівців з вищою освітою – О. Симончук, І. Прибиткової [11].

Згадані дослідники вказують на цілу низку чинників і механізмів – від економічних до особистісних, які «відповідають» за постійне відтворення соціальної нерівності, а також акцентують увагу на залежності освітніх здобутків від соціального походження.

Останніми роками емпірична база осмислення взаємозв'язку інституту освіти та стратифікаційних процесів значно зміцнилася завдяки прикладним соціологічним дослідженням, що були проведені В. Огнев'юк, Л. Сокурняською, Н. Шевченко [7, 15]. Незважаючи на широке коло порушених

наукових проблем та глибину їх дослідження, глобальні тенденції пов'язані зі становленням інформаційного суспільства, та особливості трансформації сучасного українського соціуму зумовлюють необхідність виділення нових об'єктів вивчення, наприклад, з'ясування ролі освіти в процесі адаптації населення до нових соціокультурних умов або впливу соціальних детермінантів на доступність вищої освіти.

Мета дослідження. У даному дослідженні автор ставить перед собою мету висвітлити основні підходи до проблеми рівності освітніх можливостей та розкрити роль освіти в процесі відтворення соціальної структури суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нерівність освітніх можливостей і результатів серед представників різних соціальних класів і страт у будь-якому суспільстві є усталеною повсякденною реальністю. Тому серед дослідників і надалі тривають дискусії з приводу того, чи зумовлює соціальне походження людини її освітні можливості і результати, яка міра такого зв'язку, наскільки він стійкий і здатний до посилення чи послаблення і за яких індивідуальних та інституційних умов.

Історично в процесі глобального вирішення цієї проблеми можна виокремити три етапи. На першому із них прогресивні суспільні діячі в розвинених індустріальних країнах висунули і втілили в життя ідею впровадження системи загальноосвітніх шкіл. На другому етапі (50-60 рр. XX ст.) увага громадськості та науковців була сфокусована на питанні рівності освітніх результатів. Третій етап міжнародних теоретичних дискусій і практичних дій, пов'язаний, з одного боку, із залученням у систему освіти представників різних культурних й етнічних груп, а з іншого – із завданням поширення масової освіти в країнах, які розвиваються, що знайшло відображення в амбіційних Цілях розвитку тисячоліття, прийнятих в ООН.

Безумовно, проблема рівності освітніх можливостей є надзвичайно актуальною і в Україні. Інтенсивне соціально-економічне розшарування населення, зумовлене ринковими перетвореннями на початку 90-х рр. XX ст., супроводжується зниженням доступності освіти (перш за все вищої – І.К.) для соціально вразливих груп, насамперед дітей із сімей з низькими доходами [8, с. 119]. Тому для її вирішення необхідно з'ясувати основні теоретичні явлення, межі та джерела освітньої нерівності, що сприятиме розробці адекватної соціальної політики, направленої на її подолання.

Ідеологічна основа дискусій про рівність була виражена К. Поппером в його міркуваннях щодо умов реалізації ідеї свободи: необхідний певний контроль держави над системою освіти, оскільки відсутність турботи про дітей не дозволить їм захистити свою свободу. Держава повинна стежити за тим, щоб освіта була доступною всім, щоб була захищена загальна свобода [12, с. 150]. Поряд з ідеологічним обґрунтуванням рівності освітніх можливостей важливого значення набуло економічне, пов'язане з теорією людського капіталу, та гуманітарне, яке втілило в собі ідею справедливості. Різні обґрунтування призводять до різного розуміння

змісту рівності. У цьому зв'язку відомий філософ освіти Е. Гутман іронічно зауважила, що однією із причин популярності ідеалу рівних освітніх можливостей є те, що він має багато різних значень [16, с. 7].

В дослідницькій літературі широко використовується схема для уточнення терміну «рівні освітні можливості», запропонована К. Крослендом. Згідно з нею, «слабке» трактування допускає рівні можливості участі у порівняльній системі тестів і екзаменів за право доступу до більш якісної освіти, і «сильне», яка допускає, що кожна дитина має рівні шанси отримати будь-які знання і таким чином розвивати інтелект. Послідовне застосування останнього трактування до всіх рівнів освіти передбачає, що не тільки в стартових позиціях, але і в освітніх результатах усі повинні бути однаковими.

Зазначені підходи до трактування рівності освітніх можливостей мають соціально-економічне, педагогічне та антропологічне підґрунтя. В історико-педагогічному дослідженні Б.Брік показано, що «слабке» трактування ґрунтується на уявленні про вроджені здібності людини, які й повинні бути підтримані освітою. «Сильна» інтерпретація ґрунтується на вірі в те, що освітні можливості здатні покращити людську природу [16, с. 7].

Значна кількість теоретичних і емпіричних досліджень, проведених як за кордоном, так і в Україні, дозволяють стверджувати, що нерівність можливостей є наслідком складної комбінації взаємодії впливу соціального походження та інституційних характеристик системи освіти.

Починаючи з робіт Д. Коулмена, який у 50-х рр. XX ст. заклав наукові основи вивчення цієї проблеми, соціальний капітал сім'ї розглядається як важливий чинник освітньої стратифікації. У результаті широкомасштабних досліджень, проведених у США, вчений прийшов до висновку, що «нерівності, що їх накидають дітям у родинному оточенні, постійно переслідують їх, щоби перетворитися на нерівності, з якими вони стикаються у дорослому віці по закінченні школи» [3, с. 490].

Виключно соціально-економічними факторами пояснює освітню нерівність представник неомарксизму, прихильник «теорії опору» М. Еппл. На його думку, всі дискусії щодо рівності й нерівності позбавлені сенсу до того часу, доки в них не побудована зрозуміла картина «першочергово несправедливої культурної, політичної і економічної динаміки, яка формує стрижень для освітньої політики» [16, с. 14].

Він пов'язує нерівність освітніх можливостей з природою ринкової економіки і заявляє, що в кризові періоди вона породжує антигуманний «авторитарний популізм», який вимагає повернення до «слабкого» трактування ідеї освітньої рівності. Зрозуміло, що якщо освітня нерівність має економічну природу, то і заходи щодо її подолання мають носити економічний характер.

Водночас низка дослідників переконана, що, окрім економічних бар'єрів, важливу роль у процесі відтворення освітньої нерівності відіграє культурний капітал. Зокрема, П. Бурдьє стверджує, що освітній процес по-різному впливає на дітей різних

культурних груп і будучи для одних умовою їх самостійного і процвітаючого існування, для інших стає джерелом культурної депривації і економічного поневолення. Згідно з ученим, освіта представляє собою інструмент символічного насильства, яке приймає форму класифікаційних конфліктів, у яких протилежні сторони намагаються нав'язати свій погляд на світ, класифікаційні схеми. Університети трансформують нерівні соціальні умови в різну ступінь обдарованості; тому у вищій навчальній закладі, номінально відкриті для всіх, потрапляють тільки власники певних габітусів, що засвоїли необхідні соціальні і культурні диспозиції [2, с. 16].

Опираючись на дані досліджень, П. Бурдье стверджує, що діти з нижчих прошарків частіше обирають освітні траєкторії, які не сприяють здобуттю високого соціального статусу. Це пояснюється дуже великими затратами на здобуття освіти пропорційно до сімейних доходів і значним ризиком інвестицій в освіту, яка є умовою необхідною, але недостатньою для високих соціальних позицій [4, с. 183].

Відтворення нерівності за допомогою інституту освіти пояснює також теорія лінгвістичних кодів Б. Бернстайна. Дослідник упевнений, що через систему освіти може здійснюватися передавання класово регульованих кодів, наявність яких говорить про те, що соціальні детермінанти академічного успіху залишаються досить впливовими, незважаючи на всі зусилля забезпечити формальну рівність можливостей у сучасних освітніх системах.

На думку американських учених С. Боулза і Г. Гінтіса, витоки нерівних можливостей криються у змісті навчальних програм. Зокрема, педагогіка для еліти спрямована на розвиток лідерських здібностей і критичного мислення, а педагогіка для робітників – на виховання послуху. Діти з низькостатусних сімей, вступаючи до школи, заходять у значно глибші протиріччя з культурним середовищем, ніж діти з привілейованіших родин.

Перші фактично опиняються в чужому для них культурному оточенні. Вони не тільки не відчувають мотивації до великих успіхів у навчанні, їхні звичні моделі мови та поведінки, як зазначає Бернстайн, не узгоджуються з учительськими, навіть якщо кожна сторона щиро прагне спілкування [3, с. 487]. С. Боулз та Г. Гінтіс стверджують, що школа сприяє розвитку пасивності серед вихідців із робочого класу і готує їх до наперед приписаних ролей.

Важливим проявом культурної нерівності виступають відмінності в установках та амбіціях представників різних соціальних груп. Учені довели, що не тільки економічний статус, але й освітні амбіції сім'ї відіграють важливу роль у процесі здобуття людиною вищих рівнів освіти. Сучасний французький соціолог Р. Будон у роботі «Освіта, можливість і соціальна нерівність» стверджує, що класове походження вирішальним чином впливає

на прийняття рішення індивіда щодо продовження навчання. Помірний успіх сім'я може розглядати як достатній, якщо дитина досягла академічного рівня, що дозволяє їй розраховувати на рівний або вищий соціальний статус, що є характерним для її сім'ї на даний момент, навіть якщо цей статус не є надто високим. Таким чином, низькостатусні сім'ї раніше досягають задоволеності успіхами дітей і не здійснюють на них тиску щодо подальшого руху. Р. Будон приходить до висновку, що цінність освіти для різних соціальних класів виявляється різною [14, с. 158].

На відміну від соціокультурних та економічних факторів освітньої нерівності, які відтворюються системою освіти, інституційні обмеження задаються нею. Основним інституційним механізмом, в якому закладено корені нерівності, виступають селекція і диференціація, які покликані «розподілити» індивідів по пірамідальних нішах соціальної структури. Створюючи сприятливі умови тим, чия діяльність і загальний рівень відповідають необхідності розв'язання всезростаючих за рівнем складності соціальних, економічних завдань, і, навпаки, перешкоджаючи іншим, суспільство регулює спрямованість власного розвитку.

З іншого боку, реалізуючи ту ж саму регуляторну функцію, освіта активно впливає на процеси соціальної мобільності й диференціації. Це зумовлено тим, що активні глобалізаційні зміни супроводжуються перенесенням суперництва зі сфери фінансових, промислових і військово-технічних ресурсів у сферу інформаційних технологій, а це вимагає високого рівня освіти і культури. Крім того, в умовах трансформації суспільства, освіта як інститут соціалізації може забезпечити, по-перше, наступність позитивного досвіду, а по-друге, формування нових корпоративних цінностей, необхідних для соціальних прошарків, що виникають.

Соціомобільний ресурс освіти в майбутньому буде зростати, особливо у тих країнах, які вступають у стадію інформаційного суспільства, що рухається у напрямку встановлення «монополії знання», яка йде на зміну владі власності і матеріального багатства, й саме професія стає основним капіталом. Інтелектуальне розшарування поступово стає основою будь-якої іншої соціальної нерівності. Проблема посилюється й тим, що знання, на відміну від матеріальних цінностей, невіддільне від свого носія, і, відповідно, спадкова приналежність до нинішнього «нижчого класу» набагато жорсткіша, аніж приналежність до індустріального пролетаріату [1, с. 37].

Висновки. Таким чином, проблема рівності освітніх можливостей є надзвичайно актуальною в умовах сьогодення, оскільки у розвинених демократичних країнах вона тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності. Перманентне її вивчення сприятиме успішному розв'язанню всезростаючих соціальних проблем як у світі загалом, так і в Україні зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балабанов А. Социальное неравенство: факторы углубления депривации [Текст] / А. Балабанова, Е. Балабанова // Социологические исследования. – 2003. - №7. – С. 34-43.

2. Бурдьє П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений [Текст] / П. Бурдьє // Socio-Logos 96. - М., 1996. - С. 8-31.
3. Гіденс Е. Соціологія [Текст] / Е. Гіденс: пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. - К.: Основи, 1999. - 726 с.
4. Деруэ Ж.-Л. Социология образования в поисках общества [Текст] / Ж.-Л. Деруэ // Журнал социологии и социальной антропологии. - 1999. - Том II. Современная французская социология. - С. 179-191.
5. Константиновский Д. Динамика неравенства. Российская молодежь в меняющемся обществе: ориентации и пути в сфере образования (от 1960-х годов к 2000-му) [Текст] / Д. Константиновский. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. - 344 с.
6. Новые социальные неравенства [Текст] / под ред. С. Макеева. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. - 355 с.
7. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку [Текст] / В. Огнев'юк. - К.: Знання, 2003. - 216 с.
8. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні [Текст] / С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - №3. - С. 116-136.
9. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд [Текст] / за ред. В. Г. Кременя. - К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2001 - 224 с.
10. Панфілов О. Вища освіта як чинник соціальної динаміки [Текст] / О. Панфілов, О. Савченко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. - 2010. - №6. - С. 20-27.
11. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С. Макеев, И. Прибыткова, Е. Симончук. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. - 204 с.
12. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: [в 2 т.] / К. Поппер. - К.: Основи, 1994. - Т.1. - 494 с.
13. Рощина Я. Доступность высшего образования: по способностям или по доходам? [Текст] / Я. Рощина // Университетское управление: практика и анализ. - 2005. - №1. - С. 69-79.
14. Смирнова Е. Социология образования [Текст] / Е. Смирнова. - СПб.: Интерсоцис, 2006. - 192 с.
15. Сокурянська Л. Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу [Текст] / Л. Сокурянська // Український соціум. - 2004. - №1. - С. 48-55.
16. Фруммин И. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей [Текст] / И. Фруммин // Вопросы образования. - 2006. - №2. - С. 5-22.
17. Шереги Ф. Социология образования: прикладной аспект [Текст] / Ф. Шереги, В. Харчева, В. Сериков. - М.: Юрист, 1997. - 304 с.